

Empatija i lokus kontrole kao antecedenti nasilja među osnovnoškolcima

Witovsky, Mariana

Master's thesis / Diplomski rad

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:159279>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-22**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera Osijek

Filozofski fakultet

Studij psihologije

**EMPATIJA I LOKUS KONTROLE KAO ANTECEDENTI NASILJA MEĐU
OSNOVNOŠKOLCIMA**

Diplomski rad

Mariana Witovsky

Mentor: Prof.dr.sc. Vladimir Kolesarić

Osijek, 2012.

SADRŽAJ

UVOD	3
Nasilje (u školama)	3
<i>Nasilje u Hrvatskoj</i>	6
<i>Posljedice nasilja</i>	8
Empatija	9
<i>Definiranje pojma</i>	9
<i>Razvoj empatije, individualne i spolne razlike</i>	10
<i>Povezanost empatije i nasilnog ponašanja</i>	11
Lokus kontrole	12
<i>Pojam atribucije i lokusa kontrole</i>	12
<i>Spolne razlike u lokusu kontrole i povezanost s nasilničkim ponašanjem</i>	14
CILJ, PROBLEM I HIPOTEZA ISTRAŽIVANJA	15
Cilj.....	15
Problem	16
Hipoteza	16
METODE	17
Sudionici	17
Postupak.....	17
Instrumenti	18
REZULTATI	20
Povezanost nasilja s empatijom i lokusom kontrole.....	21
Empatija i lokus kontrole kao prediktori nasilja	22
Utjecaj rezultata na skalama empatije i lokusa kontrole na rezultat sudionika na skali počinjenog nasilja	23
RASPRAVA	25
Metodološki nedostaci i preporuke za buduća istraživanja	27
ZAKLJUČAK	29
LITERATURA	30

Empatija i lokus kontrole kao antecedenti nasilja među osnovnoškolcima
Empathy and locus of control as antecedents of bullying among elementary school children

Mariana Witovsky

Sažetak

U ovom istraživanju cilj je bio provjeriti odnose između konstrukata empatije, lokusa kontrole, te počinjenog i doživljenog nasilja, odnosno jesu li empatija i lokus kontrole antecedenti doživljenog i počinjenog nasilja kod djece rane adolescentne dobi. Na uzorku od 104 učenika sedmih i osmih razreda u dvije osnovne škole u Osijeku (OŠ. „Antuna Mihanovića“ i OŠ. „Franje Krežme“) ispitana je relativna prediktivna važnost mjera empatije i lokusa kontrole u kriterijskim varijablama doživljenog i počinjenog nasilja primjenom hijerarhijske regresijske analize. Provjeren je i utjecaj rezultata na skalama empatije i lokusa kontrole na rezultate na skali počinjenog nasilja. Dobiveni rezultati su pokazali da su empatija i lokus kontrole statistički značajno negativno povezani jedino sa skalom počinjenog nasilja. Skala doživljenog nasilja nije pokazala značajnu povezanost s empatijom i lokusom kontrole. Regresijska analiza pokazala je da prediktori, empatija i lokus kontrole, objašnjavaju 21.8% ($F(1,101)= 19.75; p < .01$) kriterijske varijance počinjenog nasilja. Pri tom se kao jedini značajni pojedinačni prediktor pokazala varijabla empatije. T-test za nezavisne uzorke pokazao je da nisko empatični učenici i oni s eksternim lokusom kontrole postižu više rezultate na skali počinjenog nasilja.

Ključne riječi: empatija, lokus kontrole, doživljeno nasilje, počinjeno nasilje

Summary

In this investigation the goal was to examine the relationship between constructs of empathy, locus of control and committed and experienced violence among young adolescents. On sample of 104 seventh and eight grade students in two elementary schools in Osijek (Elementary school “Antun Mihanović” and Elementary School “Franjo Krežma”) the relative predicative importance of degrees of empathy and locus of control in criterion variables of experienced and committed violence was examined, applying the hierarchical regression analysis. The effect of the outcomes on scales of empathy and locus of control to outcomes on the scale of committed violence was also checked. The obtained results showed that empathy and locus of control are statistically significantly negatively correlated only to the scale of committed violence. The scale of experienced violence did not show any significant relation to empathy and locus of control. Regression analysis demonstrated that predictors, empathy and locus of control, explain 21.8% ($F(1,101)= 19.75; p < .01$) of the criteria variance of committed violence. The variable of empathy was established as only significant single predictor. T-test for independent samples demonstrated that low empathy students and the ones with external locus of control achieve higher results on the scale of committed violence.

Keywords: empathy, locus of control, experienced violence, committed violence

UVOD

U radu je najprije prikazana problematika nasilja u školama temeljena na rezultatima stranih autora, a kasnije su prikazani i rezultati hrvatskih istraživača koji pokazuju incidenciju problema nasilja među učenicima u Hrvatskoj. Poseban odlomak ističe moguće posljedice nasilja. Nakon nasilja, definirana je empatija, individualne i spolne razlike u empatiji, te povezanost empatije s nasilnim ponašanjem. Posljednji definiran pojam je lokus kontrole. Prikazana istraživanja lokusa kontrole ističu spolne razlike i povezanost lokusa kontrole s nasilnim ponašanjem.

Nasilje (u školama)

Nasilje među vršnjacima u današnjim školama nije rijetkost, već trend. Više od polovine školske djece su žrtve školskog nasilja i više od polovine je sudjelovalo u nasilju (prema Hunter i Boyle, 2002; Jolliffe i Farrington, 2006). U svom istraživanju na učenicima od 12-15 godina Kee (2003) je dobio rezultate prema kojima je, od onih koji su priznali uključenost u disciplinske probleme u školi, njih čak 36.5% bilo uključeno u zlostavljanje druge djece. Hunter i Boyle (2002) dobili su rezultate prema kojima je 184 učenika osnovne škole (53% od ukupnog uzorka) izjavilo da su bili žrtve nasilja. Škole su odgovorne za dobrobit djece dok su u školi i imaju značajnu ulogu u socijalnom razvoju i adaptaciji djece (prema Šimić, 2004). Iz tih razloga posljednjih godina javlja se veće zanimanje za pojavnost nasilja među djecom, za uzroke i posljedice nasilja na postignuće i socijalnu adaptaciju djeteta. Važnu ulogu u istraživanju i osvješćivanju ovog problema ima Dan Olweus, profesor psihologije s Bergenskog sveučilišta. Nakon njegova plodonosnog rada, teorije nasilništva među djecom i intervencijskog programa, stručne studije nasilja u školama usmjerile su se na jedan ili dva šira pristupa: dokumentaciju problema i evaluaciju intervencijskih i/ili preventivskih programa (prema Hunter i Boyle, 2002; Olweus, 1998).

Termini bullying, bully i victimization preuzeti iz engleskog jezika, koriste se za označavanje ovakve vrste nasilja i međunarodno su prihvaćeni. U hrvatskom jeziku se za bullying koriste termini: nasilje među djecom, zlostavljanje među djecom, viktimizacija,

problem žrtva/zlostavljač, vršnjačko nasilje, školsko nasilje, itd. (prema Šimić, 2004). Prema definiciji bullying-a Dana Olweusa učenik je zlostavljan ili viktimiziran kada su on ili ona opetovano i trajno izloženi negativnim postupcima od strane jednog ili više učenika (prema Olweus, 1998). Takvi postupci, odnosno negativne radnje, imaju namjeru nauditi, zadati ozljedu i/ili neugodnost drugome, te uzrokovati značajne smetnje (prema Jolliffe i Farrington, 2006; Olweus, 1998). Iako ne postoji jedinstvena definicija, tri obilježja nasilja sastavni su dio svake od njih i razlog zašto se nasilje opisuje kao podskup agresije: namjerno zla, ponavlja se tijekom vremena i treće je nesrazmjer snaga (prema Buljan Flander, Durman Marijanović i Ćorić Špoljar, 2007; Olweus, 1998). Posljednje obilježje mora postojati da bi se koristio pojam nasilništva (ukoliko se dva učenika približno jednake fizičke i mentalne snage tuku ili prepiru, ne rabimo pojam „nasilništvo“) (prema Olweus, 1998). Uпитnik „Nasilnik/žrtva“ kojeg je razradio Olweus u sklopu općenacionalne kampanje protiv nasilništva u Norveškoj, pokazao je da su mlađi (7-13 godina) i slabiji učenici najizloženiji nasilju, kojeg su većinom provodili stariji učenici (13-16 godina) (50% zlostavljane djece u nižim razredima osnovne škole izjavilo je da su ih maltretirali stariji učenici) (prema Olweus, 1998).

Nasilničko ponašanje može se podijeliti prema načinu izražavanja na direktno ili indirektno, odnosno izravno i neizravno. Izravno nasilje uključuje ponašanja koja imaju otvoreno iskazanu namjeru da se nekoga povrijedi. Razlikujemo izravno fizičko i izravno verbalno nasilje, odnosno nanošenje štete ili boli na direktan način, „licem u lice“, koristeći se fizičkom silom (npr. udaranje, guranje, lupanje, grizenje) ili verbalnim strategijama (npr. vrijeđanje, vikanje, zadirkivanje, nazivanje pogrđnim imenima, prijetnje) (prema Björkqvist, Lagerspetz i Kaukiainen, 1992; Fekkes, Pijpers i Verloove-Vanhorick, 2005; Hunter i Boyle, 2002; Jolliffe i Farrington, 2006; Olweus, 1998; Vasta, Haith i Miller, 2005; Viding, Simmonds, Petrides i Frederickson, 2009). Neki autori izravnom nasilju, osim fizičkog i verbalnog pridružuju i neverbalno, koje uključuje ponašanja poput upućivanja ružnih gesta, pravljenja grimasa, upućivanja prijetećih pogleda (prema Fekkes i sur., 2005). Istraživanja su pokazala da su izravnom (fizičkom) nasilju skloniji dječaci, a ta tendencija je osobito izražena u višim razredima osnovne i nižim razredima srednje škole (prema Olweus, 1998; Viding i sur., 2009), dok djevojčice češće od dječaka koriste

verbalne strategije (prema Björkqvist i sur., 1992). U istraživanju Huntera i Boylea (2002) nazivanje pogrđnim imenima bio je najčešći oblik zlostavljanja i iznosio je 44% svih prijavljenih incidenata.

Mnogo je „lukavija“ priroda neizravnog nasilnog ponašanja (prema Hunter i Boyle, 2002). Pod konstruktom neizravne agresivnosti spada hostilno ponašanje usmjereno prema socijalno manipulativnim ponašanjima. U ovom slučaju nasilnik nije izravno uključen u napad, nego koristeći se socijalnom strukturom, pokušava povrijediti drugu osobu, na način da utječe na njenu povezanost s drugim osobama. Središnji aspekt neizravnog nasilničkog ponašanja je namjera da se povrijedi drugu osobu bez da se bude identificiran kao nasilnik. Time se zapravo izbjegava mogućnost osвете ili uzvrata napadnute osobe, a također i osude socijalne okoline (Björkqvist i sur., 1992; Viding i sur., 2009). Osnovne kategorije neizravnog nasilja su: pričanje o drugima (ogovaranje, širenje glasina, kritiziranje nečijeg izgleda ili osobnosti), isključujuća ponašanja (isključivanje, ignoriranje, namjerno izbjegavanje nekoga), ostala indirektna uznemiravanja (prijeteći anonimni telefonski pozivi, pisanje prijetećih poruka) (prema Owens, 2000). Rezultati za neizravno nasilje su manje dosljedni. Mnoga istraživanja izvješćuju da žene koriste više neizravnih oblika nasilja i agresije od muškaraca (prema Björkqvist i sur., 1992; Olweus, 1998), nekolicina izvješćuje o većem korištenju od strane muškaraca (Tomada i Schneider, 1997; prema Viding i sur., 2009), dok neka navode da nema razlike među spolovima (prema Hunter i Boyle, 2002). Meta-analiza koju je proveo Archer (2004; prema Viding i sur., 2009) identificirala je interakciju između dobi, spola, vrste nasilja i metoda procjene. Neizravno nasilje, temeljeno na vršnjačkim procjenama, bilo je češće kod djevojčica nego dječaka od 11 godina, dok je izravno nasilje, temeljeno na samoprocjeni ili procjeni vršnjaka, bilo češće kod dječaka. Osim što koriste suptilnije i neizravnije načine zlostavljanja (npr. „otimanje“ najbolje prijateljice), djevojčice su i izloženije neizravnim oblicima nasilja, dok su direktnom fizičkom nasilju u većem postotku izloženi dječaci. Istodobno, postotak dječaka zlostavljanih na neizravan način jednak je onome u djevojčica. Valja naglasiti da ovi rezultati odražavaju opće sklonosti (prema Olweus, 1998).

Ukratko, možemo zaključiti da su dječaci češće i žrtve i počinitelji izravnog nasilja, što je u skladu s nalazima o spolnim razlikama u agresivnom ponašanju (prema Olweus,

1998; Vasta i sur., 2005). Istraživanja predstavnika teorije socijalnog učenja pokazuju da se spolne razlike u agresivnosti mogu objasniti činjenicom da se dječaci ne brinu zbog neodobravanja takvog ponašanja i mogućih kazni (prema Vasta i sur., 2005). Odnosi među dječacima su općenito grublji, oštiri i nasilniji, ali to ne znači da ne treba usmjeriti pozornost na probleme nasilja među djevojčicama. S obzirom na psihološke izvore nasilničkog ponašanja, možemo istaknuti barem tri motiva: snažna potreba za moći i vlašću, imajući na umu moguće obiteljske uvjete prirodno je pretpostaviti da su razvili određeno neprijateljstvo prema okolini, pa uživaju nanoseći zlo i patnju ostalim pojedincima, te „korisna komponenta“, budući da često prisiljavaju svoje žrtve da im nabavljaju novac, cigarete i ostale vrijedne stvari (prema Olweus, 1998). Kad je u pitanju njihov status u vršnjačkoj grupi, agresivnu djecu vršnjaci izbjegavaju, te je u sociometrijskim istraživanjima nađeno da su neomiljena i odbačena djeca često natprosječno agresivna i imaju deficit kognitivnih i socijalnih vještina, posebice komunikacijskih. Unatoč tome, nasilna djeca nisu socijalno izolirana, nego pronalaze prijatelje sličnih osobina i ponašanja, od kojih dobivaju podršku za svoje antisocijalno ponašanje (prema Vasta i sur., 1998.).

Istraživanja nasilničkog ponašanja koriste postupke samoprocjene i vršnjačke procjene, izjave nastavnika, podaci prikupljeni od strane roditelja, direktne opservacije, intervju i sl. (prema Olweus, 1998; Vasta i sur., 2005; Viding i sur., 2009). Anonimni upitnici samoprocjene predloženi su kao valjana i najpouzdanija mjera za utvrđivanje nasilja (prema Jolliffe i Farrington, 2006). U ovom istraživanju korišten je takav upitnik- Upitnik školskog nasilja.

Nasilje u Hrvatskoj

Hrvatska je na dobrom putu u borbi protiv nasilja koje je započelo, i još uvijek traje, utvrđivanjem incidencije pojave nasilja, radom na senzibilizaciji javnosti za ovaj problem (UNICEFovi programi), a posebice se treba pozabaviti osvješćivanjem o potrebi za interdisciplinarnim pristupom problemu, povećanom angažmanu nadležnih institucija, prikupljanju sredstava i podrške vladajućih institucija, izradi preventivskih i intervencijskih

programa te konačno evaluaciji preventivskih i intervencijskih programa koje susrećemo u razvijanim dijelovima svijeta (prema Šimić, 2004).

Buljan Flander i sur. (2007) su u svom istraživanju provedenom na 4 904 učenika četvrtih, petih, šestih, sedmih i osmih razreda u 25 osnovnih škola iz 13 gradova u Hrvatskoj, dobili rezultate koji su pokazali da je trećina ispitane djece svakodnevno izložena nekom obliku nasilja u školi (verbalnom ili tjelesnom) i da se 16% djece gotovo svakodnevno ponaša nasilno prema drugoj djeci. Rezultati su pokazali značajne razlike u počinjenom nasilju među djecom, pri čemu dječaci čine značajno više nasilja od djevojčica, učenici 7. i 8. razreda značajno su agresivniji od mlađih, a najagresivniji su oni učenici koji se osjećaju odbačeno u školi. Istraživanje UNICEF-a (2004; prema Miharija i Kuridža, 2010), "Nasilje u školama u Hrvatskoj", pokazalo je da je oko 30% djece doživjelo nasilje u školi, a najčešće metode zlostavljanja su ismijavanje, zadirkivanje na bolan način i nazivanje pogrđnim imenima. Stručnjaci upozoravaju kako su nužne hitne i sveobuhvatne aktivnosti ne bi li se stanje popravilo i pritom ističu važnost prevencije u suzbijanju nasilja nad i među djecom i mladima.

Ured UNICEF-a je još 2003. godine prepoznao ovaj problem i u Hrvatskoj pokrenuo program „Za sigurno i poticajno okruženje u školama" s ciljem suzbijanja vršnjačkog nasilja (prema Miharija i Kuridža, 2010). Program je započeo kampanjom informiranja i senzibiliziranja javnosti za problem vršnjačkog nasilja. Škole se dobrovoljno uključuju u program. Svaka škola ima svog mentora koji ju vodi kroz proces učenja i primjene naučenog. Učitelji sami prolaze kroz sadržaje i radionice koje kasnije provode s djecom i roditeljima. Učenici aktivno sudjeluju u dogovoru o školskim vrijednostima, pravilima i posljedicama, a na razini cijele škole uspostavlja se „zaštitna mreža“ koju čine pravila, odluke, procedure i osobe koje brinu za sigurnost djece. Škola koja uspješno savlada „Sedam koraka do sigurne škole“ dobiva priznanje „Škola bez nasilja“. 133 škole dobile su to priznanje, a među njima su i škole koje su sudjelovale u ovom istraživanju (prema UNICEF, 2007).

Posljedice nasilja

Olweus (1993; prema Menesini, Modena i Tani, 2009) je bio među prvim istraživačima koji su pokazali vezu između nasilja u školskoj dobi i mogućih posljedica. Razumno je pretpostaviti da se adolescenti koji su agresivni i zlostavljaju druge, izlažu povećanoj opasnosti kasnijeg problematičnog ponašanja kao što su kršenje zakona, upadanje u tučnjave, krađe, vandalizam, ali i autodestruktivna ponašanja, npr. alkoholizam, ovisnosti. Često neopravdano izostaju iz škole, krše školska pravila, varaju na ispitima, imaju lošiji školski uspjeh i slabiju motivaciju za postignućem (prema Buljan Flander i sur., 2007). Olweusova istraživanja pokazala su da je oko 60% norveških učenika, koji su bili klasificirani kao nasilnici tijekom osnovne škole, kasnije bili barem jednom osuđivani, te kako je njih 35-40% od iste skupine bilo osuđivano tri ili više puta do dobi od 24 godine (prema Olweus, 1998).

Dodatno, neki su istraživači istaknuli kako žrtve imaju veći rizik za razvoj anksioznih i depresivnih poremećaja u odrasloj dobi, navodeći da iskustvo nasilja u školi može imati dugoročne posljedice na vjerojatnost razvoja depresije i internaliziranih simptoma (prema Menesini i sur., 2009). Nastoji se daljnjim istraživanjima utvrditi povezanost između sudjelovanja u ulogama nasilnik/žrtva s razvojem specifičnih psiholoških simptoma u kasnijoj dobi. Važno je osvijestiti bitan podatak, da djeca upletena u nasilje u školskoj dobi, imaju veći rizik od razvijanja antisocijalnih psihijatrijskih simptoma u adolescenciji (prema Menesini i sur., 2009; Viding i sur., 2009).

Zaključno, gore navedeni podaci ističu važnost razvoja mjera prevencije i intervencije nasilja u školama, ne samo zbog žrtava, nego i zbog nasilnika. Cilj ovog istraživanja je pridonijeti postupcima smanjenja nasilja.

Empatija

Definiranje pojma

„Uživljavanje u emocionalna stanja druge osobe i razumijevanje njenog položaja na osnovu percipirane ili zamišljene situacije u kojoj se ta osoba nalazi“ (Petz, 1992; str. 98), opis je pojma empatija, kojeg je prvi upotrijebio Titchener (1909; prema Slunjski, 2006). Uz razumijevanje nečijih osjećaja, uključena je i sposobnost „dijeljenja“ osjećaja (prema Vasta i sur., 2005). Pojam afektivna empatija podrazumijeva odgovaranje istim ili sličnim osjećajima u odnosu na emocije druge osobe (prema Lacković-Grgin, Proroković, Ćubela i Penezić, 2002). Razlikuju se dva pravca, kojima se vode teorijski modeli i istraživanja empatije, ovisno o tome ističu li istraživači ulogu kognicija ili emocija u empatičkom doživljaju. Prema tome, empatija je definirana kao emocionalna osobina koja omogućuje iskustvo (doživljaj) emocije druge osobe, te kognitivna sposobnost koja omogućuje razumijevanje emocija (prema Jolliffe i Farrington, 2006) i svijest o tome kako nešto što se događa drugom može djelovati na njega (prema Lacković-Grgin i sur., 2002).

Postoje različite definicije termina „empatija“, što je rezultat složenosti samog konstrukta i različitog načina mjerenja empatije. Za njezino procjenjivanje korištene su priče i/ili slike koje opisuju i prikazuju situacije drugih, upitnici, samoiskazi sudionika o vlastitim empatičkim reakcijama u eksperimentu, procjene drugih o empatiji sudionika, fiziološki pokazatelji, izrazi lica i pokreti tijela (prema Lacković-Grgin i sur., 2002). Mehrabian i Epstein (1972; prema Lacković-Grgin i sur., 2002) konstruirali su Skalu emocionalne empatičke tendencije (engl. Emotional Empatic Tendency Scale- EETS), koja je najčešće korišten instrument za mjerenje individualnih razlika u sposobnostima empatiziranja. Multidimenzionalnu mjeru empatije konstruirao je Davis (1983; prema Lacković-Grgin i sur., 2002). Njegov Indeks interpersonalne reaktivnosti (Interpersonal Reactivity Index) sastoji se od četiri skale: dvije mjere kognitivne aspekte empatije (prihvatanje stajališta drugog i maštu), a druge dvije afektivne aspekte (empatičku brigu i osobnu nevolju). U ovom istraživanju korištena je Skala emocionalne empatije autora

Raboteg-Šarić (1991, 1993; prema Lacković-Grgin i sur., 2002) koja mjeri tendenciju čuvstvenog reagiranja izazvanu emocionalnim stanjem drugih osoba.

Pri mjerenju subjektivnog doživljaja, važno je imati na umu postojanje značajnih individualnih razlika u svjesnosti i interpretaciji vlastitih emocija, kao i u spremnosti za iskreno odgovaranje na pitanja o vlastitom emocionalnom stanju (prema Veža, 2006).

Razvoj empatije, individualne i spolne razlike

Istraživanja su pokazala da empatija raste s dobi, odnosno postupno se razvija tijekom djetinjstva i vjeruje se da je rezultat nasljednih procesa i socijalizacije (prema Barr i Higgins-D'Alessandro, 2009; prema Vasta i sur., 2005). Martin Hoffman (1981, 1987; prema Raboteg-Šarić, 1995) utvrdio je postojanje četiri razvojne faze empatije, koje odgovaraju stadijima kognitivnog razvoja: globalna empatija, egocentrična empatija, empatija za osjećaje drugih i empatija za nečije životne uvjete. Posljednja faza javlja se u kasnom djetinjstvu (od 7. do 12. godine), kada dijete postaje svjesno da druge osobe doživljavaju zadovoljstvo i neugodu kroz svoja iskustva i širok raspon životnih okolnosti, a ne samo u neposrednim situacijama. O kognitivnoj obradi ovisi kako će osoba interpretirati svoje emocionalno uzbuđenje (prema Veža, 2006). Prema tome, ljudi mogu doživjeti i/ili pokazati različitu razinu empatije, ovisno o tome koliko su im i kako razvijene perceptivne i kognitivne sposobnosti, kao i sklonost pojedinom načinu emocionalnog reagiranja (Davis 1987; prema Raboteg-Šarić, 1995). Prema Hoffmanovoj teoriji (prema Raboteg-Šarić, 1995; Veža, 2006), empatički kapaciteti razvijaju se gotovo univerzalno do adolescencije, no razlika među njima vjerojatno je u tendenciji korištenja te sposobnosti. S obzirom na spolne razlike, često je prisutan stereotip da su žene brižnije i više pažnje poklanjaju međuljudskim odnosima. Doista, većina istraživanja ukazuje na velike spolne razlike u empatiji u korist žena. U svom istraživanju, Raboteg-Šarić (1993; prema Lacković-Grgin i sur., 2002) pokazala je da ženski sudionici postižu veće rezultate na Skali emocionalne empatije, od muških sudionika, a Rushton i sur. (1986; prema Veža, 2006) izvješćuju da je ta razlika neovisna o dobi žene. Samoiskazi o eksperimentalno induciranom stanju empatije pokazuju umjerene razlike, dok fiziološke mjere i/ili opažanja neverbalnih reakcija

izvješćuju o nepostojanju razlika u emocionalnoj empatiji s obzirom na spol sudionika (prema Lacković-Grgin i sur., 2002). Rushton i Erdle (Rushton, 1988; prema Lacković-Grgin i sur., 2002) smatraju da će efekt spolnih razlika, kako na fiziološkim mjerama tako i kod samoiskaza, biti izraženiji ukoliko je veća varijabilnost u zavisnoj varijabli (npr. kod fizioloških mjera- duže vrijeme mjerenja; kod samoiskaza- veći broj čestica). Zaključno, jasno je da spolne razlike u empatiji stvarno postoje, a upitnici kao najpouzdanije i najosjetljivije mjere empatije, upravo to i potvrđuju.

Povezanost empatije i nasilnog ponašanja

Empatija, čini se, igra ključnu ulogu u razvoju socijalnog razumijevanja i pozitivnih društvenih ponašanja i služi kao temelj odnosa, te također pruža osnovu za suočavanje sa stresom i rješavanje sukoba (prema Barr i Higgins-D'Alessandro, 2009). Bez obzira da li je razmatrana kao afektivna, kognitivna ili kao afektivna i kognitivna, predloženi odnos s ponašanjem je potpuno isti. To znači da postojanje empatija olakšava prosocijalno ponašanje, a inhibira antisocijalno (prema Jolliffe i Farrington, 2006). Prosocijalno ponašanje uključuje društveno poželjna ponašanja poput dijeljenja s drugima, suradnje i pomaganja (prema Vasta i sur., 2005).

Agresivno ponašanje, suprotno prosocijalnom, definirano je kao društveno neprihvatljivo ponašanje s namjerom da se nanese šteta osobi/ljudima ili imovini (prema Vasta i sur., 2005). Nadalje, negativno je povezano s empatijom (prema Kaukiainen i sur., 1999), posebice emocionalnom empatijom (Mehrabian, 1997; prema Veža, 2006). To jest, oni koji zlostavljaju druge smatraju se manje empatičnima od onih koji to ne čine. To je zato što, pojedinci koji su dio i/ili razumiju negativnu emocionalnu reakciju drugoga, koja nastaje kao rezultat nasilničkog ponašanja, mogu biti inhibirani i manje skloni nastaviti s takvim ponašanjem ili nasiljem u budućnosti (prema Jolliffe i Farrington, 2006). Ovaj stav je podržan od strane brojnih istraživača. Na primjer, Olweus (1993; prema Jolliffe i Farrington, 2006) navodi kako nasilnici imaju malo suosjećanja prema žrtvama zlostavljanja. Endresen i Olweus (2002; prema Jolliffe i Farrington, 2006) pronašli su i kod dječaka i kod djevojčica značajnu, ali nisku negativnu korelaciju ($r = -.15$), između

prijavljenog nasilničkog ponašanja i empatije. Warden i Mackinnon (2003; prema Jolliffe i Farrington, 2006) su na svom uzorku od 131-og sudionika otkrili da prosocijalna djeca postižu znatno veći rezultat na skali emocionalne empatije od nasilnika. Kaukiainen i sur. (1999) su u svom istraživanju na 526 školske djece otkrili da postoji značajna slaba negativna povezanost empatije sa svim oblicima nasilnog ponašanja ($r_{izravna\ fizicka} = -.34$; $r_{izravna\ verbalna} = -.38$; $r_{neizravna} = -.23$), osim s neizravnim kod djevojčica u dobi od 12 godina. Naime, kod neizravnog nasilnog ponašanja, važno je uočiti, nema neposrednog promatranja reakcija žrtve, važnog i najčešćeg posrednika empatične reakcije. Nadalje, Loudin, Loukas i Robinson (2003) su utvrdili kako je niža empatična briga povezana s višom neizravnom agresivnošću, ali samo kod muškog spola.

Miller i Eisenberg (1988; prema Jolliffe i Farrington, 2006) proveli su metaanalizu 43 istraživanja kako bi ispitali odnos empatije i antisocijalnog ponašanja. U prilog očekivanom odnosu, pronašli su značajnu, ali nisku negativnu korelaciju između mjera empatije i agresivnog ponašanja ($r = -.18$). Sutton i sur. (1999; prema Jolliffe i Farrington, 2006) pronašli su značajnu, ali nisku pozitivnu korelaciju između različitih vrsta nasilničkog ponašanja i rezultata na skali kognitivne empatije ($r = .17$). Autori predlažu da relativno visoka kognitivna empatična sposobnost nasilnika može biti prednost u činjenju nasilničkog ponašanja i poticanju drugih na nasilje.

Lokus kontrole

Pojam atribucije i lokusa kontrole

Ljudi su skloni da si, za sve što im se dogodi ili učine, postave pitanje „Zašto?“. Na taj način pokušavaju uspostaviti kontrolu kako nad svojim životom, tako i u svojoj okolini (prema Čekrlija, Turjačanin i Puhalo, 2004). Upravo je to središnje zanimanje atribucijskog pristupa, prema kojem socijalni psiholozi nastoje razumjeti i objasniti čemu ljudi pripisuju uzroke vlastitog ponašanja i ponašanja drugih. To se uklapa u koncept bihevizma, prema kojem je osnovni zadatak psihologije da opaža ponašanje kako bi ga mogla ponovno izazvati i objasniti, a sve to kako bi ga mogli predvidjeti i uspostaviti kontrolu nad njim

(prema Čekrlija i sur., 2004). Uzroci koji su doveli do samog ponašanja, a važni su za stjecanje kontrole nad njim mogu biti internalni (unutarnji- smješteni unutar pojedinca: osobine ličnosti, motivi, namjere, stavovi, karakter) i eksternalni (vanjski- ponašanje osobe atribuiramo silama izvan osobe: situacija, okruženje, sreća) (prema Pennington, 1997).

Atribucije, bile unutrašnje ili vanjske, čine jedinstvenu dimenziju ličnosti – lokus kontrole, koju je 1966. razvio Julian Rotter (prema Čekrlija i sur., 2004; Pennington, 1997). Teorija je proistekla iz Skinnerovih istraživanja, prema kojima je ponašanje pod stalnom kontrolom učinaka koje proizvodi (prema Salamon, 2007), odnosno pozitivnih potkrepljenja i kazni (prema Čekrlija i sur., 2004). Petz (1992) definira lokus kontrole kao percipirano mjesto čimbenika koje osoba doživljava kao izvore upravljanja vlastitim ponašanjem i kao uzroke onoga što se osobi događa, uključujući njene uspjehe i neuspjehe. Lokus kontrole nije tipološki koncept, stoga ljude ne možemo grubo podijeliti na one s unutarnjim (internalnim) ili vanjskim (eksternalnim) lokusom kontrole, već ih smještamo duž kontinuuma na čijim se krajevima nalaze ta dva ekstrema. Tako se na internalnom kraju kontinuuma nalaze osobe koje smatraju da mogu same kontrolirati ono što im se događa i svojim postupcima determinirati većinu zbivanja u svojoj okolini, te vjeruju da su nagrade vezane uz njihovo ponašanje i da oni imaju kontrolu nad vlastitom sudbinom (prema Kee, 2003; Vojnić-Hajduk, 2005). Za razliku od njih, osobe s eksternalnim lokusom kontrole ne predviđaju takve kontingencije između vlastitih aktivnosti i događanja u životu ili vjeruju da imaju slabu kontrolu nad postizanjem ciljeva, te percipiraju da su događaji koji im se događaju uvjetovani srećom, sudbinom, utjecajem drugih, odnosno pod kontrolom vanjskih sila (prema Kee, 2003; Österman i sur., 1999; Vojnić-Hajduk, 2005). Unatoč tome što tipološko razlikovanje nije opravdano, ono se koristi u istraživanju i objašnjavanju lokusa kontrole. Ljudi su općenito skloni da sebi i svojim stalnim sposobnostima pripisuju uspjehe, dok neuspjehe pripisuju, trenutnim, vanjskim uzrocima (prema Salamon, 2007).

Rotter je razvio upitnik od 29 čestica, poznat kao Rotterova skala za ispitivanje internalnog naspram eksternalnom lokusu kontrole (u nastavku teksta: RI-E skala) (prema Pennington, 1997). Iako postoje prigovori, lokus kontrole najčešće je ispitivan upravo tom skalom (Bezinović, 1990; prema Vojnić-Hajduk, 2005). Nowicki i Duke (1974, prema

Vojnić-Hajduk, 2005) konstruirali su skalu koja ima složeniju strukturu od Rotterove – ANS-EI skala (Adult Nowicki-Strickland Internal- External Control Scale). Skalu eksternalnosti konstruirao je Bezinović (1988, prema Vojnić-Hajduk, 2005) kako bi mjerio lokus kontrole pomoću kratkog jednodimenzionalnog instrumenta. Children's Attribution of Responsibility and Locus of Control (u nastavku teksta: Caraloc) je skala lokusa kontrole za djecu od 10 i 16 godina (Gammage, 1975; prema Ogollah, 2010) koja je korištena u ovom istraživanju.

Nakon konstrukcije ovih mjernih instrumenata uslijedio je velik broj istraživanja koja su ispitivala povezanost lokusa kontrole (eksternalnost- internalnost) s varijablama poput spola, dobi, inteligencije, (akademskog) postignuća, samopoštovanja, anksioznosti, depresije, ali i s agresivnim ponašanjem, odnosno nasiljem.

Spolne razlike u lokusu kontrole i povezanost s nasilničkim ponašanjem

U svom istraživanju na studentima, Golubović (2001) je dobio značajnu razliku između rezultata muških i ženskih sudionika koji su rješavali RI-E skalu. Ženski sudionici postizali su veće rezultate, što je upućivalo na veću eksternalnost žena. Salamon (2007) i Vojnić-Hajduk (2005) provjeravale su razlike u rezultatima na RE-I skali na srednjoškolicima i dobile statistički značajnu razliku koja potvrđuje veću eksternalnost kod adolescentica.

Agresivna djeca razlikuju se od neagresivne po atribucijama uzroka. Prema Dodgeovom atribucijskom modelu, skloni su reakcije drugih u nejasnim situacijama vidjeti kao neprijateljske i zle (npr. „sudar“ na školskom hodniku) (prema Vasta i sur., 2005). Možemo pretpostaviti da su neka djeca agresivna samo zato što ne vide svijet na jednak način kao većina druge djece. Istraživanja veze između lokusa kontrole i agresivnosti pokazala su dosljednu, ali nisku povezanost između eksternalnog lokusa kontrole i nasilja. Österman i sur. (1999) potvrdili su postojanje značajne, ali slabe povezanosti eksternalnog lokusa kontrole sa sve tri vrste agresije ($r_{izravna\ fizicka} = .20$; $r_{izravna\ verbalna} = .16$; $r_{neizravna} = .09$). Suprotno, interni lokus kontrole predviđa psihičko blagostanje i samopoštovanje. Kee

(2003) je u svom istraživanju potvrdio kako je eksternalni lokus kontrole značajni prediktor disciplinskih problema u školi (36,5% disciplinskih problema je nasilje među učenicima).

Erikson (1964; prema Kee, 2003) ističe da uspješna prilagodba osobe u bilo kojoj fazi psihosocijalnog razvoja uključuje osjećaj aktivnog ovladavanja za razliku od pasivne ovisnosti o vanjskom utjecaju. Dakle, pozitivan psihosocijalni razvoj biti će povezan s pojedinčevim osjećajem kontrole nad životnim događajima. Adolescenti koji izražavaju želju za više slobode i autonomije, navode da je lokus kontrole značajan faktor u školskoj prilagodbi. Nadalje, kada adolescenti osjete da im nedostaje kontrole nad događajima u njihovim životima, mogu postati frustrirani. Disciplinski problemi u školi mogu se vidjeti kao oblik sustavnog odgovora na njihove osjećaje frustracije, održavajući temeljnu motivaciju kako vratiti kontrolu ili potvrditi osobni identitet. U težnji za autonomijom, učenici mogu zatražiti alternative u ponašanju, koje nisu ni konstruktivne, ni prihvatljive zahtjevima škole (prema Kee, 2003).

CILJ, PROBLEM I HIPOTEZA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja

U ovom istraživanju cilj je provjeriti u kakvom su odnosu empatija, percipirano mjesto kontrole (lokus kontrole) i nasilje među osnovnoškolcima, odnosno mogu li se empatija i lokus kontrole smatrati prediktorima (antecedentima) doživljenog i počinjenog nasilja u 7. i 8. razredima osnovne škole.

U posljednjih nekoliko godina svjedoci smo slučajeva ekstremnoga nasilja u koje su uključeni učenici u hrvatskim školama. Svakodnevno nasilje među učenicima ostaje najčešće skriveno, uglavnom zbog straha od pojačanog nasilja, nepovjerenja u moć drugih ljudi da ga spase od nasilnika, strah da će ga okriviti ili da će mu se smijati. Djeca vide i prihvaćaju nasilje kao dio svog života, a ne kao nešto što im se ne bi trebalo događati. Nasilničko ponašanje djece čest je predmet interesa istraživača, ali to područje valja još više istražiti te produbiti već utvrđene spoznaje. Problem nasilja među djecom s obzirom na

počinjeno/doživljeno nasilje jedno je od novijih područja istraživanja u Hrvatskoj. S obzirom na to najprije treba identificirati moguće prediktore koji pridonose pojavi vršnjačkoga nasilja među djecom. S obzirom na rezultate ranijih istraživanja, ovim diplomskim radom željeli smo na prikupljenom uzorku istražiti odnos empatije i lokusa kontrole s počinjenim i doživljenim nasiljem u školi. Ukoliko rezultati pokažu da su empatija i lokus kontrole značajni prediktori doživljenog i počinjenog nasilja, tada oni mogu doprinijeti razvoju programa prevencije i/ili intervencije (npr. radionice koje razvijaju empatiju učenika, potiču razvoj internalnog lokusa kontrole i preuzimanje kontrole nad vlastitim životom).

Problem

Utvrđiti postoji li povezanost između empatije i lokusa kontrole s počinjenim i doživljenim nasiljem u školi.

Hipoteza

Empatija i lokus kontrole predstavljaju značajne prediktore počinjenog i doživljenog nasilja, pri čemu sudionici s vanjskim (eksternalnim) lokusom kontrole i oni s nižim rezultatima na skali empatije postižu više rezultate na skali počinjenog nasilja.

Agresivno ponašanje i nasilje su u značajnoj, ali slaboj negativnoj povezanosti s empatijom (prema Kaukiainen i sur., 1999), a takav je nalaz potvrđen i specifično za emocionalnu empatiju (Mehrabian, 1997; prema Veža, 2006). Moguće je da uslijed suosjećanja i boljeg razumijevanja tuđih osjećaja i općenito položaja druge osobe, empatična djeca uspješnije rješavaju konflikte, jer takvo njihovo potpunije kognitivno i emocionalno sagledavanje interpersonalne situacije inhibira agresivno reagiranje (Strayer i Roberts, 2004; prema Veža, 2006), a upravo zbog toga mogu biti ismijana i žrtve nasilja od strane vršnjaka. Boulton i Underwood (1992; prema Frisen, Jonsson i Persson, 2007) pitali su djecu u svom intervjuu: "Zbog čega nasilnici zlostavljaju drugu djecu?". Većina žrtava je

kao razlog navela to što su bili manji ili slabiji od nasilnika ili nisu uzvratili udarac. Istraživanja veze između lokusa kontrole i agresivnosti pokazuju dosljednu, ali nisku povezanost eksternog lokusa kontrole i nasilničkog ponašanja (prema Österman i sur., 1999).

METODE

Sudionici

Istraživanje je provedeno na 134 učenika 7-ih i 8-ih razreda u dvije osnovne škole u Osijeku (OŠ. „Antuna Mihanovića“ i OŠ. „Franje Krežme“). Zbog nepotpuno ispunjenih upitnika, iz daljnje obrade izbačeno je 30 sudionika. U daljnjoj obradi ostalo je 104 sudionika, 46 muškog i 58 ženskog spola, raspona dobi od 12 godina do 15 godina. Prosječna dob sudionika iznosi $M = 13.52$ godina ($SD = 0.591$).

Postupak

Podaci za istraživanje prikupljeni su tijekom siječnja i veljače 2012. godine. Ispitivanje je provedeno u dvije osnovne škole u Osijeku, OŠ. „Franje Krežme“ i OŠ. „Antuna Mihanovića“. Sudionici su bili učenici 7-ih i 8-ih razreda, čiji su roditelji, ranije uručene suglasnosti za sudjelovanje u istraživanju potpisali. Istaknuto je da je sudjelovanje u istraživanju dobrovoljno i anonimno, te da su sudionici u mogućnosti u bilo kojem trenutku odustati, te da će se njihovi rezultati koristiti isključivo u svrhe ovog diplomskog rada. Isto je rečeno i samim sudionicima prije podjele upitnika. U OŠ. „Franje Krežme“ ispunjavanje upitnika provedeno je za svako razredno odjeljenje posebno u vrijeme sata razrednika. U OŠ. „Antuna Mihanovića“ svi učenici imaju sat razrednika prvi sat ponedjeljkom, te kako bi ih uspjeli sve ispitati provedeno je grupno u većoj dvorani. Uputa za rješavanje upitnika bila je usmeno obznanjena, ali je bila i napisana na svakom upitniku. Sudionici su zamoljeni da prilikom ispunjavanja upitnika budu posve iskreni. Za sva pitanja i nejasnoće koje budu imali prilikom ispunjavanja upitnika, sudionicima je rečeno da se

obrate istraživačici. Svi su rješavali upitnike istim redoslijedom. Najprije su ispunjavali E-upitnik, zatim Caraloc i na kraju Upitnik školskog nasilja. Vrijeme ispunjavanja upitnika nije bilo ograničeno, a trajalo je oko 20 minuta.

Instrumenti

Upitnik školskog nasilja (UŠN-2003) (Buljan Flander, Karlović i Štimac, 2003; prema Šimić, 2004)

Upitnik školskog nasilja (UŠN), konstruiran je po uzoru na „Upitnik nasilnik/žrtva“ autora Dana Olweusa. Sastoji se od 10 pitanja vezanih za nasilje u školi i nekoliko demografskih pitanja. Za potrebe ovog istraživanja korištena su samo dva pitanja (u nastavku teksta: skale) iz cijelog upitnika. Jedna skala odnosila se na doživljeno, a druga na počinjeno nasilje. Obje skale sastoje se od 11 bihevioralnih čestica koje predstavljaju različite oblike nasilja u školi. Sudionici znakom X (u za to predviđene kućice) trebaju označiti učestalost („nikad”, „rijetko ili ponekad” i „skoro svaki dan”) doživljenog, odnosno počinjenog pojedinog oblika nasilja. Bodovanjem odgovora učestalost „nikad” nosi 1 bod, „rijetko ili ponekad” 2 boda, a „skoro svaki dan” 3 boda. Kompozitni rezultat skale doživljenog nasilja predstavlja sumu bodova na 11 čestica. Svaki sudionik može dobiti minimalno 11 bodova (ako je na svih 11 čestica odgovor „nikada”), a maksimalno 33 boda (ako je na svih 11 čestica odgovor „skoro svaki dan”). Na istovjetan način formira se kompozitni rezultat skale počinjenog nasilja (prema Buljan Flander i sur., 2007). Na uzorku od 3 983 učenika u Hrvatskoj, koristeći podatke Poliklinike za zaštitu djece grada Zagreba, Šimić (2004) je dobila zadovoljavajuću pouzdanost skale doživljenog nasilja koja iskazana Cronbach alfa koeficijentom iznosi $\alpha = .786$. Pouzdanost skale počinjenog nasilja iznosi $\alpha = .855$. Pouzdanosti skala u ovom istraživanju iznose $\alpha = .784$ za skalu doživljenog nasilja i $\alpha = .832$ za skalu počinjenog nasilja.

E- upitnik: Skala emocionalne empatije (Raboteg-Šarić, 1991; prema Lacković-Grgin i sur., 2002)

Skala emocionalne empatije mjeri tendenciju čuvstvenog reagiranja izazvanu emocionalnim stanjem drugih osoba. Skala se sastoji od 19 tvrdnji koje opisuju emocionalne doživljaje koji su sukladni čuvstvenom stanju drugih, te osjećaje simpatije prema onima koji su u nevolji. Najveći mogući rezultat je 76 bodova, a veći rezultat na skali znači veću tendenciju doživljavanja emocionalne empatije. U istraživanju na uzorku od 125 majki, Gabelica Šupljika (1996; prema Lacković-Grgin i sur., 2002) primijenila je ovu skalu i dobila vrijednost Cronbach koeficijenta $\alpha = .83$. U ovom istraživanju pouzdanost skale iznosi $\alpha = .924$.

Children's Attribution of Responsibility and Locus of Control (CARALOC) (Gammage, 1975; prema Ogollah, 2010) - *Skala atribucije odgovornosti i lokusa kontrole kod djece*

Skala mjeri percipirani doživljaj uspjeha kod djece od 10 i 16 godina. Neka se pitanja odnose isključivo na iskustva u školi (prema Stumma, 2009). Skala se sastoji od 20 pitanja, od kojih pet pitanja služe kao distraktori i ne boduju se. To su 4., 7., 11., 15. i 19. pitanje. Svaki „Ne“ odgovor boduje se kao 1 bod, osim 10-og pitanja gdje se odgovor „Da“ boduje kao 1 bod. Veći rezultat na skali označava izraženiji internalni lokus kontrole. Pouzdanost skale izračunata je na temelju desetogodišnjeg uzorka i iznosi $\alpha = .66$, što je nešto manje od tipičnog zahtjeva prema kojem Cronbach α treba biti najmanje $\alpha = .70$ (prema Ogollah, 2010). Nisu pronađena hrvatska istraživanja koja primjenjuju ovu skalu. Za potrebe ovog diplomskog rada skala je prevedena na hrvatski, i njena pouzdanost na uzorku od 104 sudionika iznosi $\alpha = .386$, što je neprihvatljiva pouzdanost. Izbacivanjem tri čestice iz skale (2., 3. i 13.) pouzdanost skale povećala se na $\alpha = .505$, što je siromašna pouzdanost, ali s obzirom na pouzdanost dobivenu na desetogodišnjem uzorku, ne iznenađuje loš rezultat pouzdanosti skale u ovom istraživanju. U daljnjoj obradi, korištene su sve čestice skale, kako se ne bi osiromašio raspon podataka koji se može dobiti cijelim upitnikom.

REZULTATI

U istraživanju smo imali dvije nezavisne varijable (empatija i lokus kontrole) i dvije zavisne varijable (počinjeno i doživljeno nasilje). U tablici 1 prikazana je deskriptivna statistika sudionika (N= 104), a u tablici 2 deskriptivna statistika korištenih skala.

Tablica 1

Frekvencije i postotci sudionika (N= 104) s obzirom na osnovnu školu koju pohađaju, razred u koji idu, spol i dob

		<i>f</i>	<i>%</i>
Škola	Franje Krežme	43	41,3
	Antuna Mihanovića	61	58,7
Razred	7. razred	55	52,9
	8. razred	49	47,1
Spol	Muški	46	44,2
	Ženski	58	55,8
Dob	12	1	1,0
	13	52	50,0
	14	47	45,2
	15	4	3,8

Legenda:

f – frekvencija sudionika, *%* - relativna frekvencija sudionika

Tablica 2

Aritmetičke sredine, standardne devijacije, minimum i maksimum rezultata 104 sudionika na četiri različite skale

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>
E- upitnik	49.74	14.596	8	72
Caraloc	10.07	2.093	5	14
Skala doživljenog nasilja	17.13	3.280	11	29
Skala počinjenog nasilja	15.20	3.269	11	33

Legenda:

M – aritmetička sredina rezultata, *SD* – standardna devijacija, *Min* – najmanji postignuti rezultat, *Max* – najveći postignuti rezultat

Prije statističke analize, provjerili smo Kolmogorov-Smirnovljevim testom odstupaju li distribucije rezultata dobivenih u našem istraživanju od normalne distribucije. Kolmogorov-Smirnovljev test pokazao je da se rezultati ne distribuiraju normalno na skali empatije, te doživljenog i počinjenog nasilja. Skala empatije distribuira se negativno asimetrično, i to u većoj mjeri na uzorku ženskog spola. Pozitivno asimetričnu distribuciju imaju skale doživljenog i počinjenog nasilja. Da bi mogli pretpostaviti normalitet, potreban je dovoljno veliki uzorak (prema Kolesarić, 2006).

Asimetričnosti distribucija obvezuju nas na oprez pri odabiru statističkih postupaka koje ćemo koristiti, zbog toga što mogu iskriviti rezultate. Petz (1997) navodi kako je moguće koristiti parametrijsku statistiku ukoliko distribucije nisu bimodalne ili U-oblika i ako je asimetrija u istom smjeru. Kako se u ovom istraživanju radi o asimetričnim distribucijama koje nisu u istom smjeru, ipak smo s obzirom na broj sudionika, koji je metodološki dovoljno velik jer je (s obzirom na podatke iz literature) pojava nasilja u populaciji osnovnoškolaca česta, odlučili koristiti parametrijske statističke postupke. Ne postoji oštra granica između velikih i malih uzoraka, ali se većina statističara slaže, ukoliko je $N > 30$, bez obzira na raspodjelu podataka, koristimo parametrijsku statistiku (prema Eterović i Kardum, 2010). Parametrijski test, kao što je t-test kojeg smo koristili u obradi, je robustan test, što znači da je otporan na razumno odstupanje od normalne distribucije, kao i na razlike u varijancama (prema Kolesarić, 2006; Marusteri i Bacarea, 2010). Inače, neparametrijske testove izbjegavamo jer su manje pouzdani od parametrijskih testova. Snaga neparametrijskih testova značajno je manja od snage parametrijskih testova. Ako između dvije populacije postoji razlika, veća je vjerojatnost da ćemo to otkriti parametrijskim nego neparametrijskim testom (prema Eterović i Kardum, 2010).

Povezanost nasilja s empatijom i lokusom kontrole

Kako bismo odgovorili na postavljeni problem o povezanosti empatije i lokusa kontrole s doživljenim i počinjenim nasiljem, izračunali smo Pearsonov koeficijent korelacije (tablica 3).

Tablica 3

Pearsonovi koeficijenti korelacije između doživljenog i počinjenog nasilja s rezultatima na skalama empatije i lokusa kontrole ($N = 104$)

	Empatija	Lokus kontrole
Doživljeno nasilje	-0.144	-0.098
Počinjeno nasilje	-0.455**	-0.255**

Legenda:** $p < 0.01$

Iz tablice 3 vidljivo je da između skale počinjenog nasilja te mjera empatije i lokusa kontrole postoji značajna povezanost. Empatija je u niskoj negativnoj korelaciji sa skalom počinjenog nasilja ($r = -.455$; $p < .01$) kao i lokus kontrole ($r = -.255$; $p < .01$). Mjere empatije i lokusa kontrole, nisu pokazale statistički značajnu povezanost sa skalom doživljenog nasilja. S obzirom na asimetričnost distribucija, provjerili smo i Spearmanov (rang) koeficijent korelacije, koji je potvrdio rezultate dobivene Pearsonovim koeficijentom, prema kojima postoji značajna slaba negativna povezanost između skale počinjenog nasilja s mjerama empatije i lokusa kontrole ($r_s \text{ empatija} = -.427$; $p < .01$, $r_s \text{ lokus kontrole} = -.261$; $p < .01$).

Empatija i lokus kontrole kao prediktori nasilja

Kako bi utvrdili "ponašanje" jedne varijabla nakon djelovanja druge ili drugih, u nastavku obrade rezultata provedene su hijerarhijske regresijske analize. Hijerarhijska regresijska analiza omogućava nam provjeru jedinstvenog doprinosa prediktora pri objašnjavanju varijance kriterija. Kriterijska (zavisna) varijabla je rezultat na skali počinjenog nasilja, a prediktorske (nezavisne) su empatija i lokus kontrole.

Rezultati pokazuju umjerenu korelaciju empatije i lokusa kontrole s kriterijem ($R = .467$), pri čemu empatija i lokus kontrole objašnjavaju 21,8% varijance počinjenog nasilja. Ta predikcija je značajna na razini manjoj od 1% ($F(1,101) = 19.75$; $p < .01$). Provjerom statističke značajnosti regresijskih koeficijenata samo se empatija pokazala kao značajni prediktor ($\beta = -0.417$; $t = -4.444$; $p < .01$), dok lokus kontrole nije ($\beta = -0.110$; $t = -1.170$; $p >$

.05). Dobiveni standardizirani beta koeficijent ukazuje da empatija relevantno doprinosi predikciji počinjenog nasilja kod učenika (tablica 4).

Tablica 4
Regresijska analiza rezultata na mjerama empatije i lokusa kontrole za kriterijsku varijablu počinjenog nasilja

Kriterij	Prediktori	Beta (β)	t	p
Počinjeno nasilje	Empatija	-0.417**	-4.444	0.000
	Lokus kontrole	-0.110	-1.170	0.245
		R= 0.467**	R ² =0.218	F= 19.750

Legenda:

** $p < 0.01$, β - beta koeficijent, t- t-test, p-razina značajnosti, R- koeficijent multiple korelacije, R²- koeficijent determinacije, F- F-omjer

Utjecaj rezultata na skalama empatije i lokusa kontrole na rezultat sudionika na skali počinjenog nasilja

Kako bi utvrdili postizu li učenici s niskim rezultatom na empatiji i učenici s niskim rezultatom na skali lokusa kontrole, veće rezultate na skali počinjenog nasilja, potrebno je podijeliti sudionike na one s niskim i visokim rezultatima na empatiji, odnosno na sudionike s eksternalnim i internalnim lokusom kontrole. To smo učinili tako da smo podijelili sudionike u dvije skupine za svaku pojedinu skalu. Kako bi utvrdili pripada li rezultat sudionika među 25% najnižih ili 25% najviših rezultata koristili smo centile. Prema tome, uzeli smo sudionike do 25. centila kao skupinu sudionika s niskim rezultatima, i od 75. centila, kao skupinu sudionika s visokim rezultatima. Tablica 5 prikazuje deskriptivnu statistiku grube podjele sudionika u četiri skupine, a tablica 6 prikazuje deskriptivnu statistiku rezultata pojedinih skupina na skali počinjenog nasilja. U daljnju obradu nisu ušli rezultati 44 sudionika na skali empatije i rezultati 38 sudionika na skali lokusa kontrole. Sudionike smo podijelili na opisan način jer bi, da smo primjerice dijelili s medijanom, bilo teško definirati sudionike koji se nalaze uz medijan (koliko su oni empatični ili kakav im je lokus kontrole).

Tablica 5

Deskriptivna statistika podjele sudionika, s obzirom na to pripadaju li njihovi odgovori u 25% krajnjih rezultata na skalama empatije i lokusa kontrole

Skupine	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>
nisko na empatiji	29	30.86	9.639	8	40
visoko na empatiji	31	65.23	4.326	59	72
internalni lokus kontrole	28	12.57	0.790	12	14
eksternalni lokus kontrole	38	7.84	1.219	5	9

Legenda:

n- broj sudionika u pojedinoj skupini, *M*- aritmetička sredina rezultata, *SD*- standardna devijacija, *Min*- najmanji postignuti rezultat, *Max*- najveći postignuti rezultat

Tablica 6

Aritmetičke sredine i standardne devijacije rezultata koje postižu svaka od četiri skupine na skali počinjenog nasilja

Skupine	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Nisko na empatiji	29	17.41	4.633
Visoko na empatiji	31	13.97	2.243
Internalni lokus kontrole	28	13.71	2.052
Eksternalni lokus kontrole	38	16.08	4.056

Legenda:

n- broj sudionika u pojedinoj skupini, *M*- aritmetička sredina rezultata, *SD*- standardna devijacija

Hipoteza je testirana t-testom za nezavisne uzorke (tablica 7). Dobiveni t-omjeri iznose $t_{\text{empatija}}(40) = 3.627$; $p < .01$ i $t_{\text{lokus kontrole}}(64) = 2.826$; $p < .01$. Dakle, postoji statistički značajna razlika, što znači da sudionici koji postižu niske rezultate na skali empatije (oni koji se nalaze u skupini „nisko na empatiji“) i lokusa kontrole (oni koji se nalaze u skupini „eksternalni lokus kontrole“) postižu statistički značajno veće rezultate na skali počinjenog nasilja. Ovi rezultati potvrđuju dio hipoteze.

Tablica 7

t-test za nezavisne uzorke za provjeru razlike u rezultatu na skali počinjenog nasilja s obzirom na rezultate na skali empatije i lokusa kontrole

Skala počinjenog nasilja	<i>t</i>	<i>ss</i>	<i>p</i>
Empatija	3.627	40	0.001
Lokus kontrole	2.826	64	0.006

Legenda:

t – vrijednost t-testa, *ss*– stupnjevi slobode, *p*– razina značajnosti

S obzirom na opisanu podjelu sudionika dobili smo ekstremne grupe koje ne prezentiraju slučajan uzorak, ali zbog sličnih veličina grupa proveli smo parametrijski test. Neparametrijska inačica t-testa za nezavisne uzorke kojim je provjerena postavljena hipoteza je Mann-Whitney U test. Koristimo ga kada imamo dva nezavisna uzorka, nije osjetljiv na oblik distribucije i nejednakost varijanci promatranih varijabli. Za izračunavanje potrebnih statističkih vrijednosti koristi rangove kao osnovne parametre, a ne realne vrijednosti koje koristi t-test za izračunavanje aritmetičke sredine (prema Eterović i Kardum, 2010). Rezultati na ovom testu također su potvrdili dio hipoteze ($U_{\text{empatija}} = 215.500$; $p < .01$, $U_{\text{lokus kontrole}} = 325.500$; $p < .01$).

RASPRAVA

Cilj ovoga istraživanja bio je provjeriti odnos između empatije i lokusa kontrole s doživljenim i počinjenim nasiljem u školi, na uzorku od 104 učenika 7-ih i 8-ih razreda čija je prosječna dob $M = 13.52$ godina ($SD = 0.591$).

Testiranje normaliteta distribucija, pokazalo je negativnu asimetričnost skale empatije, na kojoj su se rezultati grupirali prema višim vrijednostima. S obzirom na spol, negativna asimetričnost izraženija je na uzorku ženskog spola. Izgled distribucije je u skladu s literaturom koja ističe kako djeca u kasnom djetinjstvu (7- 12 godina) razvijaju empatiju za nečije životne uvjete (Martin Hoffman, 1981, 1987; prema Raboteg-Šarić, 1995) (npr. čestica u E- upitniku: „Kad mi prijatelj priča o svojim problemima, nastojim ga potpuno razumjeti.“) i da su žene empatičnije od muškaraca (Raboteg-Šarić 1993; prema

Lacković-Grgin i sur., 2002; Rushton i sur., 1986; prema Veža, 2006). Distribucije skala doživljenog i počinjenog nasilja su pozitivno asimetrične, odnosno rezultati su se grupirali prema nižim vrijednosti, što je bilo posebno izraženo kod skale počinjenog nasilja. Distribucija prema kojoj je većina učenika izložena manjoj količini nasilja, a tek poneki vrlo velikoj, je i očekivana. Isto smo očekivali i kod skale počinjenog nasilja, a s obzirom na njenu izraženiju asimetričnost možemo zaključiti da je količina iskazanog nasilja manja nego količina doživljenog nasilja ili drugim riječima, da je manji broj učenika koji su nasilni, ali je njihovo nasilno ponašanje usmjereno prema većem broju učenika. Šimić (2004) na uzorku od 3 983 učenika pokazuje sličan trend rezultata. Škole uključene u ovo istraživanje dobile su UNICEF-ovo priznanje „Škola bez nasilja“, stoga možemo pretpostaviti da je program prevencije i intervencije nasilja uistinu učinkovit ili škole jednostavno nemaju probleme s nasiljem među vršnjacima ili učenici nisu bili iskreni prilikom ispunjavanja upitnika. Suprotan smjer asimetrije distribucija skale empatije, te doživljenog i počinjenog nasilja opravdava literatura navodeći da empatičnija djeca bolje razumiju tuđe osjećaje, položaj druge osobe, te je moguće i da uspješnije rješavaju konflikte. Takvo potpunije emocionalno i kognitivno sagledavanje interpersonalne situacije inhibira agresivno reagiranje (Strayer i Roberts, 2004; prema Veža, 2006).

Dobivenu negativnu povezanost empatije ($r = -.455$; $p < .01$) i lokusa kontrole ($r = -.255$; $p < .01$) sa samoprocjenom počinjenog nasilja u školi, potkrepljuju već postojeća istraživanja. Dosadašnja istraživanja i literatura ističu značajnu nisku negativnu povezanost empatije i općenito agresivnog ponašanja (prema Jolliffe i Farrington, 2006; Veža, 2006). Zdravorazumski se nameće zaključak kako su nasilnici osobe koje imaju malo ili nemaju suosjećanja prema svojim žrtvama. Istraživanja povezanosti lokusa kontrole i nasilja, potvrđuju dosljednu, ali nisku povezanost eksternalnog lokusa kontrole i nasilnog ponašanja (prema Kee, 2003; Österman i sur., 1999). Razlog zašto empatija i lokus kontrole nisu pokazali značajnu povezanost sa skalom doživljenog nasilja, može biti rezultat malog broja sudionika, neiskrenog odgovaranja sudionika ili roditelji koji znaju da im je dijete izloženo nasilju nisu potpisali suglasnosti kako ga ne bi izložili dodatnom stresu, pa ta djeca nisu sudjelovala u istraživanju.

Hijerarhijskom regresijskom analizom utvrđeno je da empatija i lokus kontrole objašnjavaju 21,8% varijance počinjenog nasilja ($F(1,101) = 19.75; p < .01$), pri čemu se samo empatija pokazala kao značajan prediktor ($\beta = -0,417; t = -4,444; p < .01$). Dobiveni standardizirani beta koeficijent negativnog prediktora empatije ukazuje nam da što sudionik ima niži rezultat na skali empatije, to će imati viši rezultat na skali počinjenog nasilja. Prema tome, potrebno je razvijati empatiju kod djece, prepoznavanje kako svojih tako i tuđih osjećaja, ali i izražavanje vlastitih osjećaja na prihvatljiv način. Ostatak od 78,2% neobjašnjene varijance kriterija počinjenog nasilja, govori o prisutnosti drugih čimbenika koji utječu na pojavu nasilničkog ponašanja. Iako se nije pokazao kao značajan prediktor, Fabris ističe važnost razvijanja (unutarnjeg) lokusa kontrole. Preuzimanje odgovornosti i razvijanje svijesti da sami možemo utjecati na ono što radimo i/ili što nam se događa, važan je korak u prevenciji i intervenciji nasilja. Na pitanje "Što mislite što to zaustavlja nasilje?", u najvećem postotku adolescenti ističu promjene kod nasilnika (npr. sazrijevanje) i žrtve (npr. zauzimanje za sebe) (prema Frisen i sur., 2007). Takvim promjenama doprinosi razvoj empatije i unutrašnjeg lokusa kontrole.

S obzirom na podatke iz literature (prema Jolliffe i Farrington, 2006; Kee, 2003; Österman i sur., 1999; Veža, 2006;) t-test za nezavisne uzorke potvrdio je statistički značajnu razliku, pri čemu sudionici „nisko na empatiji“ i oni s „eksternalnim lokusom kontrole“ postižu veće rezultate na skali počinjenog nasilja ($t_{\text{empatija}}(40) = 3.627; p < .01$ i $t_{\text{lokus kontrole}}(64) = 2.826; p < .01$). Prema tome, kako bi djelotvornije intervenirali, osim što žrtvama treba pružiti pomoć, za nasilnike s eksternalnim lokusom kontrole i one koji su nisko empatični, treba organizirati radionice koje im omogućuju, da se izgrade i razviju u osjećajnije, savjesnije i odgovornije osobe. Problem kod ovako dobivenih rezultata je to što nalaze temeljene na uzorku ekstremnih slučajeva nikada ne možemo generalizirati (prema Tkalac Verčić, Sinčić Ćorić i Pološki Vokić, 2010).

Metodološki nedostaci i preporuke za buduća istraživanja

Istraživanje je provedeno na samo dvije škole koje na svojim zgradama imaju istaknut znak „Škola bez nasilja“ i raspon dobi sudionika je vrlo uzak, što otežava

moгуćnost generalizacije rezultata. Drugi nedostatak ovog istraživanja je izbacivanje čak 30 sudionika iz obrade, zbog krivo riješenih ili nepotpuno ispunjenih upitnika. Razlog tome može biti u nejasnoj uputi, iako je bilo naglašeno da ako nešto nije jasno, imaju mogućnost pozvati istraživača da im pojasni. Izraženiji i vjerojatniji razlog leži u neozbiljnosti populacije na kojoj se istraživanje provodilo. Uz neozbiljnost isticala se razigranost i neposlušnost pojedinaca. To je ujedno ometalo i rad onih koji su ozbiljno shvatili zadatak. Razlike u samom postupku provođenja istraživanja u školama, ističu mogućnost djelovanja različitih drugih faktora na rezultate u upitnicima. U školi Antuna Mihanovića veliki broj učenika ispunjavalo je upitnike u jednoj velikoj prostoriji bez stolova, što je otežalo uvjete provođenja, kao i disciplinu učenika. Podaci korišteni u istraživanju prikupljeni su na temelju samoprocjena što je moglo dovesti do podcjenjivanja ili precjenjivanja učestalosti nasilnoga ponašanja i davanja socijalno poželjnih odgovora, unatoč istaknutoj činjenici da je ispunjavanje upitnika anonimno i da se traži iskrenost sudionika. Istraživanje putem anonimnih upitnika smatra se najpouzdanijom metodom za procjenjivanje nasilništva među djecom, jer djeca izravno progovaraju o vlastitim iskustvima (Baldry, 2002; prema Šimić, 2004). Međutim, kako učenici upitnik ispunjavaju grupno na satu, moguće je da ne osjećaju dovoljnu anonimnost, te ne odgovaraju potpuno iskreno o svojim iskustvima. Nadalje, bilo bi korisno da se prije rješavanja UŠN-a pojasnilo učenicima koja se sve ponašanja smatraju nasiljem i pod kojim uvjetom, a ovako su odgovori učenika temeljeni na osobnoj definiciji. Nadalje, obzirom da se radilo o maloljetnim osobama, od roditelja je zatraženo da potpišu suglasnosti za istraživanje. To naravno nisu učinili svi roditelji, te djeca tih roditelja nisu ušla u istraživanje. Možemo pretpostaviti da je razlog ne potpisivanja suglasnosti nevjerica o tome što se radi i za što će se rezultati koristiti (iako je bilo jasno naznačeno), ali i u činjenici da roditelji žele zaštititi svoje dijete od dodatnog stresa ukoliko znaju da je ono žrtva nasilja, nasilnik ili oboje. Još jedan važan nedostatak je i skala Caraloc kojim je mjeren lokus kontrole. S obzirom na njenu lošu pouzdanost, preporuka za buduća istraživanja je da se, ukoliko postoji mogućnost pronalaska i korištenja nekog drugog upitnika i skale koja mjeri lokus kontrole, ne koristi ova.

Osim većeg uzorka, raspona godina i većeg broja škola u budućim istraživanjima, zanimljivo bi bilo istražiti i utjecaj spola i dobi na frekvenciju i vrste nasilja. Ovim

istraživanjem nisu obuhvaćene ni obiteljske varijable, koje su vrlo važne u razvoju i manifestaciji agresivnosti u djece. Iako se obiteljski odnosi i osobine ličnosti pokazuju važnima za objašnjenje problema nasilja među djecom (prema Olweus, 1998), nije nevažno istražiti i okolinske i biološke faktore. Nadalje, kako bi dobili valjanije rezultate, bilo bi dobro ispitati što učenici smatraju pod nasilnim ponašanjem, jer je nekoliko studija pokazalo je da se mnogi učenici se ne slažu s pogledom odraslih i istraživača, koje vrste ponašanja treba promatrati kao nasilničko ponašanje (Boulton, Bucci i Hawker, 1999; prema Frisen i sur., 2007). Dakle, postoji potreba da se istraže učenički stavovi o mehanizama uključenim u nasilje. Takve informacije mogu osigurati bolje načine sprečavanja nasilničkog ponašanja i intervencije kada se ono pojavi.

U ovom istraživanju pokušali smo pobliže definirati neke prediktore nasilja među vršnjacima te se nadamo da bi ovi rezultati mogli koristiti u izradi programa koji imaju za cilj prevenciju i/ili intervenciju nasilja među učenicima. Predlažemo da se preventivni programi usmjere na jačanje empatije i razvoj internalnog lokusa kontrole uz podizanje samopouzdanja, učenje nenasilnoga rješavanja sukoba te primjerenih socijalnih i komunikacijskih vještina, posebice kod djece koja se osjećaju neprihvaćeno u školi i društvu vršnjaka. Važnost preventivnoga djelovanja još je veća, jer su poremećaji u ponašanju relativno otporni na klinički tretman (prema Buljan Flander i sur., 2007).

ZAKLJUČAK

Istraživanjem je utvrđena značajna, ali slaba povezanost između empatije i lokusa kontrole sa skalom počinjenog, ali ne i doživljenog nasilja. Statistički značajan prediktor skale počinjenog nasilja je empatija, ali ne i lokus kontrole. S obzirom na postignut rezultat na pojedinoj skali, utvrđeno je da sudionici „nisko na empatiji“ i s „eksternalnim lokusom kontrole“ postižu veće rezultate na skali počinjenog nasilja. Hipoteza je djelomično potvrđena, jer nisu pronađeni svi očekivani efekti.

LITERATURA

- Barr, J. J. i Higgins-D'Alessandro, A. (2009). How adolescent empathy and prosocial behavior change in the context of school culture: a two-year longitudinal study. *Journal of Social Issues*.
http://findarticles.com/p/articles/mi_m2248/is_176_44/ai_n48846243/?tag=content:coll
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J. i Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends regarding direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 18, 117-127.
- Buljan Flander, G., Durman Marijanović, Z. i Ćorić Špoljar, R. (2007). Pojava nasilja među djecom s obzirom na spol, dob i prihvaćenost/odbačenost u školi. *Društvena istraživanja*, 1-2 (87-88), 157-174.
- Čekrlija, Đ., Puhalo, S. i Turjačanin, V. (2004). *Društvene orijentacije mladih*. Projekt u okviru Društva psihologa RS. Banja Luka: Nacionalni institut za borbu protiv narkomanije.
- Eterović, D. i Kardum, G. (2010). *Biostatistika za studente medicine*. Medicinski fakultet Split: Katedra za znanstvenu metodologiju.
- Fabris, I. Parlaonica kao oblik rada u okviru školskog preventivnog programa. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*.
<http://www.hcjz.hr/old/pr.php?id=13431>
- Fekkes, M., Pijpers, F. I. M. i Verloove-Vanhorick, S. P. (2005). Bullying: who does what, when and where? Involvement of children, teachers and parents in bullying behavior. *Health education research*, 20(1), 81–91.
- Frisen, A., Jonsson, A. i Persson, C. (2007) *Adolescents' perception of bullying: Who is the victim? Who is the bully? What can be done to stop bullying?*
http://findarticles.com/p/articles/mi_m2248/is_168_42/ai_n27483307/?tag=content:coll
- Golubović, V. (2001). *Automatske misli pri učenju, uspješnost studiranja i lokus kontrole*. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Hunter, S. C. i Boyle, J. M. E. (2002). Perceptions of control in the victims of school bullying: the importance of early intervention. *Educational Research*, 44(3), 323-336.
- Jolliffe, D. i Farrington, D. P. (2006). Examining the relationship between low empathy and bullying. *Aggressive Behavior*, 32, 540-550.

- Kaukiainen, A., Bjorkqvist, K., Lagerspezt, K., Osterman, K., Salmivalli, C., Rothberg, S. i Ahlbom, A. (1999). The relationship between social intelligence, empathy, and three types of aggression. *Aggressive Behavior*, 25, 81-89.
- Kee, T. T. S. (2003). Locus of control, attributional style and discipline problems in secondary school. *Early Child Development and Care*, 173(5), 455-466.
- Kolesarić, V. (2006). *Analiza varijance u psihologijskim istraživanjima*. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku.
- Lacković-Grgin, K., Proroković, A., Čubela, V. i Penezić, Z. (2002). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Svezak 1*. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru.
- Loudin, J.L., Loukas, A. i Robinson, S. (2003). Relational aggression in college students: Examining the roles of social anxiety and empathy. *Aggressive Behavior*, 29, 430-439.
- Marusteri, M. i Bacarea, V. (2010). Kako odabrati pravi test za procjenu statističke značajnosti razlike između skupina? *Biochemia Medica*, 20(1), 15-32.
<http://www.biochemia-medica.com/content/marius-marusteri-vladimir-bacarea-kako-odabrati-pravi-test-za-procjenу-statisticke-znacajnos>
- Menesini, E., Modena, M. i Tani, F. (2009). Bullying and Victimization in Adolescence: Concurrent and Stable Roles and Psychological Health Symptoms. *The Journal of Genetic Psychology*, 170(2), 115–133.
- Miharija, M. i Kuridža, B. (2010). *Mišljenja i stavovi djece i mladih u Hrvatskoj*. UNICEF: Ured za Hrvatsku.
- Ogollah, R. O. (2010). *The Role of Early-life Psychological Factors in the Development of Chronic Disease: A Longitudinal Analysis Applied to the Onset of Cancer, Diabetes, and Asthma in Mid-life*. Bournemouth University: Graduate School.
- Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi: Što znamo i što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Owens, L., Shute, R. i Slee, P. (2000). ‘Guess what I just heard!’: Indirect aggression among teenage girls in Australia. *Aggressive Behavior*, 26, 67–83.
- Österman, K., Björkqvist, K., Lagerspetz, K.M.J., Charpentier, S., Caprara, G.V. i Pastorelli, C. (1999). Locus of control and three types of aggression. *Aggressive Behavior*, 25, 61-65.
- Pennington, D. C. (1997). *Osnove socijalne psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

- Petz, B. (1997). *Osnovne statističke metode za nematematičare*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Petz, B. (ur.) (1992). *Psihologijski riječnik*. Zagreb: Prosvjeta.
- Raboteg-Šarić, Z. (1995). *Psihologija altruizma*. Zagreb: Alinea.
- Salamon, M. (2007). *Povezanost roditeljskog ponašanja, lokusa kontrole kod adolescenata i njihove podložnosti vršnjačkom utjecaju*. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Slunjski, I. (2006). *Altruizam, emocionalna empatija i samopoštovanje kod studenata humanističkog i nehumanističkog usmjerenja*. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Šimić, N. (2004). *Doprinos istraživanju pojavnosti nasilja među djecom u školi*. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Tkalac Verčić, A., Sinčić Ćorić D. i Pološki Vokić, N. (2010). *Priručnik za metodologiju istraživačkog rada: Kako osmisliti, provesti i opisati znanstveno i stručno istraživanje*. Zagreb: M.E.P. d.o.o.
- UNICEF (2007). *Mreža škola bez nasilja*.
<http://skolebeznasilja.unicef.hr/>
- Vasta, R., Haith, M. M. i Miller, S. A. (2005). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Veža, K. (2006). *Povezanost emocionalne empatije, prosocijalnog i agresivnog ponašanja u ranoj adolescenciji*. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Viding, E., Simmonds, E., Petrides, K. V. i Frederickson, N. (2009). The contribution of callous-unemotional traits and conduct problems to bullying in early adolescence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 50(4), 471–481.
- Vojnić- Hajduk, I. (2005). *Povezanost dimenzija roditeljskog ponašanja, sociodemografskih varijabli i lokusa kontrole adolescenata*. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.